

ЗМІНИ В КУЛЬТУРНОМУ ТА ПРАВОВОМУ СТАТУСІ ЧЕРНІГІВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Статтю присвячено дослідженню проблеми особливостей культурного та правового регулювання цивільних відносин в Чернігівській губернії в першій половині ХІХ століття. Розглянуто культурні, соціально-економічні, політичні, техніко-юридичні чинники, що вплинули на скасування місцевого права та зміни в культурному житті Чернігівщини з наданням їй особливого правового та культурного статусу.

Ключові слова: особливості правового регулювання, місцеве право, культура, Чернігівська губернія, особливі правові норми, перша половина ХІХ століття, кодифікація.

З реформуванням місцевого самоврядування і проведенням децентралізації в Україні важливого значення набули дослідження історичних особливостей культурного та правового статусу окремих регіонів. Великий інтерес у цьому плані являє науковий аналіз змін в культурному і правовому статусі Чернігівщини у першій половині ХІХ століття. Він дає можливість глибше зрозуміти специфіку державно-правового розвитку українського народу, відтворити систему культурних та правових відносин, що характеризують самобутність регіону, з'ясувати наступність розвитку національного права. Цим, насамперед, і зумовлена актуальність даної роботи.

Метою даної статті є виявлення змін в культурному та правовому статусі Чернігівщини у першій половині ХІХ століття та їх аналіз у контексті процесу розвитку держави і права України.

Для досягнення поставленої мети дослідження уявляється необхідним вирішити такі завдання: 1) техніко-юридичні передумови та причини, що призвели до скасування в Чернігівській губернії норм українського права із збереженням окремих місцевих особливостей в правовому регулюванні цивільних відносин; 2) з'ясувати походження особливих для Чернігівської губернії норм «Зводу законів Російської імперії» 1842 року; 3) проаналізувати хід робіт з кодифікації права Лівобережної України, наслідком яких було включення до загальноросійського зводу законів другої редакції особливих для застосування виключно в Чернігівській губернії статей; 4) визначити характерні риси, кількісні показники особливих для Чернігівської губернії норм «Зводу законів Російської імперії» 1842 року.

Значний внесок у дослідження культурних та правових особливостей, що були притаманні тільки Лівобережжю (Полтавська і Чернігівська губернії) належить російським науковцям другої половини ХІХ ст. А. Нольде, А. Квачевському, А. Боровиковському. Їх доробки були присвячені

окремим аспектам особливостей правового регулювання цивільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях після скасування місцевого права. Після революції 1917 року найбільшу увагу на дослідження особливих для Полтавської і Чернігівської губерній правових норм звернув академік М. Василенко. У праці «Як скасовано Литовського статута» науковець проаналізував походження особливих для Лівобережжя норм загальноросійського зводу законів, виклав їх зміст.

Ще у 1620-х рр. у Чернігові, Стародубі, Ніжині, Переяславі, Погарі, Мглині, Козельці, Острі, Новгороді-Сіверському було запроваджено Магдебурзьке право [1, с. 221], яке ці міста зберегли і після приєднання до Росії. У другій чверті ХVІІІ ст. російський уряд спробував провести кодифікацію права на Чернігівщині. Під час цього процесу центральна влада з'ясувала, що уряді випадків місцеві положення їй невідомі, і вона не могла контролювати правомірність тих чи інших рішень, що приймалися.

Перший наказ про створення комісії із складання збірки малоросійських законів було видано у 1728 р. [2], але його так і не було виконано. Друга спроба, розпочата у 1734 р. [3], була більш вдалою, і на початок 1745 р. був складений проект під заголовком «Права, по которым судится Малороссийский народ». Не дивлячись на те, що даний проект не отримав санкції царя, а про сам факт його існування забули на довгий час, він є цінним через те, що із нього видно: до того часу 2-й Литовський статут вже був замінений у використанні 3-ім, який застосовувався на практиці. У подальшому кодифікаційні заходи влада не застосовувала на Чернігівщині аж до часу роботи ІІ Відділення, що було зв'язано з уніфікаторським напрямом російської політики по відношенню до Малоросії.

Застосовувались і безпосередні заходи для розповсюдження загальноросійських порядків – в 1787 р. у містах Чернігівщини було впроваджено «Міське положення», і не дивлячись на те, що у 1796 р. за наказом Павла І даний захід було скасовано, фактично повернення до Магдебурзького права не відбулося. У цьому переконує наступне – 1827 року Сенат у рішенні з приватного випадку надав указівку місцевому суду, щоб застосовував для вирішення суперечок між міщанами виключно право магдебурзьке, а не Литовський статут (1588 р.), як було зроблено судовою постановою. У результаті дійшли висновку, що подібним чином, тобто застосуванням Статуту, а не магдебурзьких законів, чернігівські суди вирішували справи і в інших випадках. Сенат наказав усі ці справи переробити із застосуванням діючого закону (рішення від 17 листопада 1827 р.). Але з'ясувалося, що не одне судове місце, у тому числі Чернігівське губернське присутствіє, збірника Магдебурзького права знайти не може. Безплідні пошуки списку діючого закону тривали чотири роки і завершилися указом Сенату (1831 р.) яким було наказано, щоб у зв'язку

з тим, що «закон под именем магдебургского права в Малороссийских городах введенный, с давних уже лет оставлен в бездействии, был заменяем в решении дел отчасти Литовским Статутом, отчасти общими Российскими законами: то согласно представлению Полтавского генерального суда и Малороссийского военного генерал-губернатора, в решении спорных дел между городскими обывателями поступать на том же основании, как до указа Правительствующего Сената 13-го ноября 1827 года было поступаемо» [4]. Таким чином на законодавчому рівні було відмінено дію Магдебурзького права на Чернігівщині.

Особливість малоросійського права, що відрізняла його від права західних губерній, була з'ясована наприкінці першого етапу робіт над Західним Зводом, у результаті чого було прийняте рішення про виділення положень, які стосувалися Малоросії, в окремий додаток. У 1840 р. було вирішено не видавати окремого зводу для Чернігівської губернії, а включити місцеві норми, що зберегли свою силу до загального Зводу Законів. Керував роботами головний управляючий другим відділенням імператорської канцелярії Блудов. Про проект особливих для Чернігівської губернії правових норм він доповів у січні 1841 р. імператору Миколі I. Згодом було проведено перевірку проекту з використанням різноманітних джерел права Лівобережжя. Однак всі матеріали, опрацьовані кодифікаторами, за виключенням Литовського статуту, були використані мало і майже не вплинули на результат кодифікаційних робіт. У березні 1842 р. записки щодо особливого становища Чернігівщини, представлені другим відділенням імператорської канцелярії, були обговорені на загальних зборах Державної ради, а в квітні – затверджені імператором. П'ятнадцять з них було в скороченому вигляді опубліковано в «*Полном собрании законов Российской империи*» під номерами 15520–15534 (2-ге зібрання, т. XVII) із заголовками «*Высочайше утвержденная мысль Государственного совета от 15 апреля 1842 года*».

Зазначені «думки» мали однакову структуру: спочатку викладався погляд Державної ради, далі вказувалася резолюція з цього приводу імператора та витяг з відповідної записки другого відділення імператорської канцелярії. У частині «думок» наприкінці подавався висновок департаменту законів Державної ради, погоджений із міністерством юстиції. Присвячені особливостям права і судочинства в Чернігівській губернії «думки» Державної ради стосувалися таких питань: права «однокровных и одноутробных» братів і сестер на спадщину, права вдови на спадщину в мастку чоловіка, дарування на випадок смерті, неустойки, грошове стягнення з вдів при вступі до другого шлюбу, порядку судової розправи у малоросійських козаків, заборони дітям вимагати виділу частини з майна батьків за життя

останніх, призначення приданого дітям, заповідання майна у тимчасове володіння, здійснення записів, заборони заповідати майно на користь кріпаків, опіки, наслідків визнання шлюбу і розлучення недійсними, визначення терміну «родові маєтки».

Загальноімперське законодавство було остаточно розповсюджено на Чернігівську губернію згідно указу від 4 березня 1843 р. «*Про введення в губерніях Чернігівській і Полтавській загальних про судочинство настанов імперії*». Генеральний і Головний суди були ліквідовані, а в губерніях створені палати кримінального та цивільного судів. Їх голів, за клопотанням міністра юстиції, призначав імператор, а радників – безпосередньо останній. Палати кримінального і цивільного судів вважалися другою апеляційною і ревізійною інстанцією. Кожна палата складалася із призначених урядом голови й радника та чотирьох обраних засідателів (по два від дворян і купців). Палата кримінального суду розглядала в першій інстанції справи про посадові злочини, підпали тощо, палата цивільного суду – про нерухоме майно, суперечки з питань власності у містах, справи, пов'язані з суперечками між письменниками, перекладачами, першими видавцями, типографськими працівниками, продавцями книг з приводу власності книг або наукових видань. Крім того, палати цивільного суду оформляли угоди з приводу кріпосних «душ» на території губернії (продаж, обмін тощо), вирішували справи позову до 600 руб. сріблом; якщо сума була більшою, справу передавали до Сенату. Вирок як у цивільних, так і у кримінальних справах залежав від більшості голосів. Цивільний процес, регламентований «*Зводом місцевих законів західних губерній*», переважно ґрунтується на нормах місцевого права, являв собою найбільш значне відхилення від положень загальноімперських законів. У «*Зводі законів цивільних*» загальноросійського зводу законів другої редакції із 4105 статей 53 містили в собі особливі для Полтавської і Чернігівської губерній положення. Причому, 47 з них повністю були присвячені врегулюванню відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях, у чотирьох статтях (398, 521, 654, 655) перша частина мала застосування на території Російської імперії в цілому, друга частина застосовувалася тільки для зазначених губерній, а в статтях 575 і 1116 тільки примітки містили особливі для Чернігівської губернії правила. Всі особливі для Чернігівщини положення, викладені в 53 статтях «*Зводу законів цивільних*», мали за джерело норми місцевого права. Даними статтями регламентувалися особисті й майнові права та обов'язки подружжя (ст. 113, 120), особисті й майнові права та обов'язки батьків і дітей (ст. 7, 161, 170, 547, 822, 828), опіка і піклування (226, 229, 243, 245, 251, 267, 269, 279), порядок оформлення цивільно-правових документів (599, 600, 654, 655, 659), право власності (368, 398, 439, 458, 474, 561), сервітутні права (434), зобов'язальне право (521, 794, 1214, 1310, 1334, 1336, 1729, 1743,

1748, 1938, 2017, 2078), спадкове право (575, 866, 876, 952, 958, 962, 974, 1037, 1082, 1087, 1097, 1101, 1116).

До третього розділу другої книги «Зводу законів цивільних» було включено статтю 633, яка містила правила, що стосувалися тільки малоросійських козаків, і передбачала обмеження в праві розпорядження козаками земельною власністю. Дана стаття не ґрунтувалася на нормах місцевого права.

До «Зводу законів цивільних» було також включено ряд параграфів проекту особливих для Чернігівської губернії положень з метою їх застосування на території всієї Російської імперії. Такі статті «Зводу законів цивільних» мали посилання на «думку» Державної ради, затверджену 15 квітня 1842 р. без посилання на Литовський статут та без вказівки, що вони діють тільки в Чернігівській і Полтавській губерніях. Більшість параграфів проекту особливих для Чернігівщини положень, включених до «Зводу законів цивільних» у вигляді статей, застосовуваних в імперії в цілому, було взято із проекту «Зводу місцевих законів західних губерній». Всього дванадцять статей «Зводу законів цивільних» редакції 1842 р., передбачених для застосування на всій території Російської імперії, мали посилання на «думку» Державної ради, затверджену 15 квітня 1842 р. Це, зокрема, статті 124, 125, 396, 438, 658, 818, 833, 957, 1300, 1424, 1760, 1929. Їх нормами врегульовувалися шлюбно-сімейні відносини, відносини власності, зобов'язальні відносини. 21 стаття «Зводу законів про стани» містила в собі норми, що мали відношення або безпосередньо до Чернігівської губернії (чотири статті), або до окремих верств населення (сімнадцять статей). Статті 216, 826 та 1055 мали посилання на «думку» Державної ради, затверджену 15 квітня 1842 р.; ці статті, за виключенням 826, ґрунтувалися на положеннях місцевого права. Даними статтями врегульовувалися відносини власності (ст. 216) та зобов'язальні відносини (ст. 1055). Особливі правила щодо вступу на військову службу малоросійських козаків було передбачено також «Статутами рекрутськими» (десять статей) та «Зводом військових настановлень» (дві статті). «Звід законів межових», який разом із «Зводом законів цивільних» було включено до 10 тому «Зводу законів Російської імперії» 1842 р., містив 1095 статей, серед яких одна стаття – 546 – призначалася для застосування виключно на території Чернігівської губернії. Даною статтею врегульовувалися відносини власності.

Основні висновки полягають у наступному. По-перше, остаточне скасування місцевого права в 1840-х роках було логічним продовженням процесу ліквідації політичної та культурної автономії України. Остаточне запровадження загальноросійського законодавства на Лівобережжі (Полтавська і Чернігівська губернії), але із збереженням дії окремих норм Литовського

статуту, які було включено до загальноросійського зводу законів другої редакції, відбулося згідно указу від 4 березня 1843 р. «Про введення в губерніях Чернігівській і Полтавській загальних про судочинство настановлень імперії». По-друге, остаточне скасування місцевого права в Україні взагалі й, зокрема, на Лівобережжі пояснювалося загальною спрямованістю внутрішньої політики Російської імперії на позбавлення неросійських народів політичної, культурної та економічної самостійності, а також централізацію та уніфікацію права. По-третє, включення до «Зводу законів Російської імперії» другої редакції особливих для застосування тільки в Полтавській і Чернігівській губерніях положень, що ґрунтувалися на нормах місцевого права, пояснювалося характерною рисою внутрішньої політики самодержавства, що мала прояв у побудові системи законодавства з наданням, в деяких випадках, особливого правового статусу певній території чи окремій групі населення, не відходячи в цілому від загальної спрямованості внутрішньої політики на централізацію та уніфікацію права. По-четверте, виходячи із загальної спрямованості внутрішньої політики самодержавства, основною метою кодифікації права України в 1830-1840-х роках було узгодження його з системою російського права.

Теоретичне і практичне значення статті полягає в тому, що її положення дають змогу з'ясувати основні напрямки процесу розвитку культури і права України в першій половині XIX століття, виявити його характерні риси, а також частково відновити систему цивільно-правових відносин та відповідних їм правових норм, що діяли на Чернігівщині до запровадження на цих територіях російської системи права.

Посилання

1. Обзорение исторических сведений о составлении свода местных законов Западных губерний (Воспроизведение издания Собственной Е.И.В. Канцелярии 1837 года). – СПб., 1910. – С. 22.
2. Полное Собрание Законов Российской Империи. – Собр. 1. – № 5324, 22 августа 1728 г. (Далі: ПСЗ РИ).
3. ПСЗ РИ. – Собр. 1. – № 6540, 31 января 1734; № 6611, 31 июля 1734; № 6614, 8 августа 1734; № 6837, 2 декабря 1735; № 6888, 11 февраля 1736.
4. ПСЗ РИ. – Собр. 2. – № 4319.

Любич О.А. Изменения в культурном и правовом статусе Черниговщины в первой половине XIX в.

Статья посвящена исследованию проблемы культурного и правового регулирования общественных отношений в Черниговской губернии в первой половине XIX века. Рассмотрены культурные, социально-экономические, политические, технико-юридические факторы, которые стали причиной ликвидации местного права и изменения в культурной жизни Черниговщины с предоставлением ей особого правового и культурного статуса.

Ключевые слова: особенности правового регулирования, местное право, культура, Черниговская губерния, особые правовые нормы, первая половина XIX века, кодификация.

Liubych O.A. Changes in cultural and legal status of Chernihiv province in the first half of the 19th century

The author of the article investigates the problems of the peculiarities in the cultural and legal regulation of civil relations in Chernihiv province in the first half of the 19th century. The author considers cultural, social and economic, political, technical and legal factors that influenced the local law abolishing and changes in the cultural life of Chernihiv province giving in a specific legal and cultural status.

Key words: peculiarities of legal regulation, local law, culture, Chernihiv province, special legal standards, the first half of the 19th century, codification.

05.02.2016 p.

УДК 94(477):303.422 Засядко «1812»

О.В. Кужельна

**ЗАСЯДКО 1-Й – ДАНИЛО ДМИТРОВИЧ
(СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ПРИЗАБУТОГО
УЧАСНИКА ВІТЧИЗНЯНОЇ
ВІЙНИ 1812 РОКУ)**

У статті йде мова про представника козацького роду Засядко – Данила Дмитровича Засядка, генерал-майора артилерії, учасника Вітчизняної війни 1812 року.

Ключові слова: Засядко Данило Дмитрович, генерал-майор, артилерія, Вітчизняна війна 1812 року.

Засядки – відомий козацько-старшинський, згодом – дворянський рід, що був занесений до другої частини Родовідної книги Полтавської губернії. Цей рід походить від Якова (Яцька) Засядки – реєстрового козака Хорольської сотні (1649), який пізніше став лубенським полковником (1659, 1660) та лубенським городовим отаманом (1675–1677). Його син, Лук'ян Якович, 26 січня 1719 р. «получил гетманській универсал на уряд Лютенського сотничества; был лютенским сотником и в 1725 г.» [1, с. 144]. По різному склалася доля дітей Лук'яна Засядка. Старший син Федір Лук'янович та його онук Данило Федорович стали священниками, а менший син Данило Лук'янович, як і його батько, був лютенським сотником [1, с. 144].

Ймовірно, до цього ж роду належав й Дмитро Засядко, який був «головним гармашем Війська Запорізького» [2, с. 26]. У родословнику Модзалевського Дмитро Засядко зазначений як Перекопський повітовий скарбник (1791) та титулярний радник (1791–1797), рід якого 15 листопада 1797 р. занесений до II частини родовідної книги Полтавської губернії [1, с. 146]. Широку відомість здобув його найменший син Олександр.

Олександр Дмитрович Засядко (1779–1838) – вчений-артилерист, генерал-лейтенант артилерії,

винахідник запалювальних ракет і ракет розривної дії. О.Д. Засядко народився 1779 р. в с. Лютенці Гадяцького повіту Полтавської губернії. У 20-річному віці закінчив артилерійський та інженерний шляхетській кадетський корпус в Санкт-Петербурзі. Під час військової служби був активним сподвижником Олександра Суворова та Михайла Кутузова. Він прославився винятковою хоробрістю та винахідливістю, за що був нагороджений 8 орденами та золотою шпагою з написом «За хоробрість», яку в ті часи, крім нього, носив лише І.П. Багратіон [2, с. 26]. Олександр Засядко у 1820 р. очолив новостворене Санкт-Петербурзьке артилерійське училище. Крім того, він очолював навчальну артилерійську бригаду, Санкт-Петербурзький арсенал та Охтенський пороховий завод [3, 286].

Інформацію про діяльність О.Д. Засядка містять енциклопедичні видання кінця XIX – початку XXI століття. Його ім'я занесене до Альманаху пошани й визнання Полтавщини, в якому зазначено 100 видатних особистостей Полтавщини минулих століть [2]. Біографія О.Д. Засядка вміщена поряд з іншими видатними особистостями Полтавської губернії у книзі І.Ф. Павловського «Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. с 182 портретами», 1914 р. видання [4] (загалом тут вміщено біографії 490 персоналій – прим. автора статті). Але до цих видань не потрапило ім'я старшого брата Олександра Засядка – Данила. Не містять інформації про Данилу Дмитровича Засядка тогочасні і сучасні енциклопедії, хоча заслуг у нього, як і у брата Олександра, було чимало. Данило Дмитрович також закінчив кадетський корпус, був учасником Вітчизняної війни 1812 р., мав чимало нагород. Навіть недовге керівництво (у 1826 р.) Шостенським пороховим заводом в деяких місцевих красназвничих виданнях помилково приписують Олександру Дмитровичу, а не Данилові Дмитровичу Засядку. У зв'язку з цим хочеться заповнити цю прогалину і майже по крупицям «зібрати» біографію незаслужено забутої видатної особистості кінця XVIII – початку XIX ст.

Данило Дмитрович Засядко народився у с. Лютенці Гадяцького повіту Полтавської губернії приблизно в 1778 р. У 1797 р. він закінчив артилерійський та інженерний шляхетській кадетський корпус у чині підпоручика артилерії [5, с. 345, 505].

На початку XIX ст. Данило Засядко проходив службу в понтонних ротах. Слід зазначити, що протягом десяти років (1807–1817 рр.) рота, якою певний час керував Данило Засядко, п'ять разів підлягала переформуванню та перейменуванню. Так, 1 липня 1807 р. була сформована 14-та